

Сергій Стахов

ЗМІНИ В ЕТНІЧНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ НА РІВНЕНЩИНІ В 1944–1953 РОКАХ

Стаття присвячена вивченню зміни населення на Рівненщині в 1944 – 1953 рр. в етнічному співвідношенні. Подано кількісний етнічний склад населення області, причини та наслідки його змін, а також прослідковано вікову та статеву структуру депортованих. Зазначені методи та засоби для його зміни в потрїбному співвідношенні для влади.

Ключові слова: переселення, «бандпособники», «міграція», депортації, Рівненщина.

Статья посвящена изучению изменения населения на Ровенщине в 1944 – 1953 гг. в этническом соотношении. Представлен количественный этнический состав населения области, причины и последствия его изменения, а также прослежена возрастная и половая структура депортированных. Указаны методы и средства для его изменения в нужном соотношении для власти.

Ключевые слова: переселение, «бандпособники», «миграция», депортации, Ровенщина.

This article is devoted to the study of population changes in Rivne region from 1944 till 1953 in ethnic relations. It presents quantitative ethnic composition of the region's population, causes and consequences of its changes, and also follows age and sex structure of the deportees.

Keywords: migration, «gangaccomplices», «migration», deportation.

Про зазначений період є написана досить значна кількість праць, які в основному аналізують загальний стан справ, які відбувалися загалом у західноукраїнських землях, проте недостатньо є досліджень про окремі області. Мета дослідження – прослідкувати зміни етнічного складу населення в Рівненській області, що цьому сприяло, і яка доля спіткала цих людей.

Основним джерелом для дослідження були архівні матеріали Державного архіву Рівненської області та Центрального державного архіву громадських об'єднань, в яких міститься великий масив інформативної та статистичної інформації – це стенограми і протоколи засідань та нарад обкомів. Відкидаючи заангажованість документів

більшовицькою пропагандою, можна зазначити, що вони містять вагомі відомості за допомогою, яких можна висвітлити цю тему. Ще одним джерелом інформації, є свідчення очевидців, які на власні очі бачили те що творив тоталітарний режим з населенням краю і змогли переказати те, чого не завжди можна знайти в архівних документах. Ці свідчення є досить цінним джерелом інформації, яка на мою думку зможе допомогти більш достовірно висвітлити ті драматичні події які відбувалися в зазначений період.

Важливі дані можна взяти з праць таких дослідників, як В.Барана, І.Біласа, В.Сергійчука та Б.Яроша, які підготували та видали ґрунтовні праці з даної тематики та зазначеного періоду.

Відновлення радянської влади на Рівненщині, супроводжувалося посиленням репресивного тиску на місцеве населення. Основним завданням репресій, згідно вивчених і раніше невідомих документів, було створення сприятливих умов для «радянізації» краю, експлуатації його демографічного та природного потенціалів; насильне залучення населення до радянської системи господарювання; руйнація національних структур самозахисту; максимальне звуження соціальної бази збройного опору, очолюваного ОУН і УПА; остаточне утвердження на місцях органів радянської влади [2, с. 135].

Наприкінці війни й у повоєнний період розгалужений сталінський репресивний апарат, що діяв на Рівненщині, широко використовував вже апробований у попередні роки арсенал репресивних акцій. Арешти, вбивства, конфіскації майна, масові депортації, запровадження системи заручництва – це далеко не повний перелік форм і методів репресивного тиску на місцеве населення. Своєрідним сигналом до початку репресій стало розпорядження НКВС СРСР від 7 січня 1944 р., у якому зазначалося: «...усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна і відправити до Чорногорського спецтабору» (Красноярський край) [3, арк. 100]. З наближенням фронту до західноукраїнських земель репресивна діяльність радянського режиму посилюється. Зокрема, у березні 1944 р. з'являється нове розпорядження НКВС СРСР, у якому вказувалося: «Сім'ї, у складі яких є оунівці, що перебували на нелегальному становищі, а також сім'ї засуджених оунівців взяти на облік і виселити до тилових областей Союзу» [1, с. 36].

15 травня 1945 р. М. Хрущов провів у Львові нараду із секретарями обкомів КП(б)У і начальниками управлінь НКВС. У своїй доповіді він вимагав рішучих каральних акцій проти сімей повстанців, а також рекомендував застосовувати «нові методи роботи», суть яких поля-

гала у створенні в західноукраїнському краї атмосфери «кругової поруки і взаємної підозри». У кожному селі мали бути відібрані заручники із заможних селян, які мусили повідомляти офіційну владу про наміри та дії повстанців. Водночас їх суворо попереджали, що вони несуть відповідальність за будь-яку подію, що станеться на території сільської ради. Крім цього, місцеві радянські активісти мали стежити за заручниками і в разі їхньої неблагонадійності заарештовувати і виселяти. М.Хрущов вимагав організувати збори селян, на яких оголошувати імена тих, хто допомагає повстанцям, і застосовувати проти них репресії [5, арк. 37].

Сталінське керівництво використовувало репресії в області, як засіб державного примусу, і як метод покарання. Завдяки каральним акціям радянська влада прагнула створити сприятливі умови для тотальної «радянізації» краю.

Станом на 1 липня 1946 р. населення Рівненської області складало 780.659 чоловік. З них українців – 69.7711 чоловік, росіян – 7.435 чоловік, чехів – 28.428 чоловік, поляків – 1.138 чоловік. Якщо взяти до уваги статистичні дані від 1 січня 1941 р., то населення Рівненщини нараховувало 1.139.808 осіб. Унаслідок воєнних дій і репресій з боку німецької та радянської влади загальна чисельність населення Рівненщині скоротилася на 359.149 місцевих жителів [4, арк. 20].

Наймасштабніша акція з вислання українців, що підтримували збройний опір проти радянської влади, припала на осінь 1947 р. 15 жовтня 1947 р. керівник Рівненського обкому КП(б)У спільно зі співробітниками обласного управління МДБ провів нараду для перших секретарів райкомів і начальників райвідділів МДБ з приводу здійснення таємної операції щодо виселення сімей учасників ОУН та УПА. Наступного дня, 16 жовтня, було прийнято постанову виконкому облради і бюро обкому КП(б)У «Про порядок використання земель та майна залишених після виселення сімей націоналістів і бандитів» [13, с. 34]. Наступним кроком стала термінова нарада 17 жовтня із обкомів відповідальних партійних чиновників, які відряджались в райони Рівненської області для надання практичної допомоги в підготовці і проведенні виселення. Сама операція відбулась 21 жовтня 1947 р. Перший секретар обкому В.Берг вихвалявся секретареві ЦК КП(б)У Л.Кагановичу, що було вислано сімей більш, ніж передбачалося затвердженим планом [16, арк. 123]. Проведену операцію характеризують такі дані:

Таблиця 1.

Кількість виселених та їх соціальний і віковий склад в ході операції 21 жовтня 1947 р. проведеної на Рівненщині [складена на основі матеріалів ДАРО: 3, арк. 100].

Заплановано		Виселено
Сімей	3.810	3.829
Людей	13.165	11.563
Сім'ї куркулів	202	614
Чоловіків	2.935	2.644
Жінок	5.791	5.096
Дітей до 15 років	4.439	3.823

У ході операції 338 сімей не виявилось на місці, 33 відсіяні з оперативних міркувань і 8 сімей не виселено через захворювання інфекційними хворобами; отже було виселено 401 сім'ю із раніше запланованого резерву [11, с. 329]. Основна маса виселених – це жінки і діти, які не могли чинити ніякого опору, яких просто вивезли на вірну смерть до Сибіру. Згідно постанови Ради міністрів СРСР від 2 березня 1951 р. «Про виселення куркулів з сім'ями із західних областей УРСР», з Рівненщини було вислано 12.135 громадян [6, арк. 42].

У кожній області діяв спеціальний збірний пункт (всього таких пунктів було 9), де у жахливих умовах утримувались сім'ї учасників підпілля та «куркулів». Станом на 3 червня 1950 р. їх число складало 9.162 особи (2.506 сімей). На Рівненщині такий збірний пункт знаходився у Костополі. Серед висланих переважали люди похилого віку і діти. За статистикою МДБ УРСР 45,3% висланих були так званим «нетрудоспособним контингентом», приреченим на смерть у важких кліматичних умовах Сибіру чи Казахстану.

Із західних областей України за весь вказаний період примусово вислано у віддалені регіони СРСР 192.543 членів сімей учасників українського національно-визвольного руху. З них на Рівненську область припадає 33.975 місцевих жителів [3, арк. 100]. Невідомо, чи в цих даних враховані так звані куркулі, чи вони виселялися окремо. Якщо так, то ця цифра може зрости на кілька тисяч осіб.

Це були втрати українського населення, але не потрібно забувати

і про інші етнічні меншини, які проживали на Рівненщині. Серед них – росіяни, яких тут на початок 1944 року було понад 3.5 тис. чоловік, чехи – близько 30 тис. та поляки 5 тис. чоловік. Отже як бачимо, етнічний склад був таки досить строкатим. З просуванням фронту на Захід та звільненням Чехословаччини та Польщі від німецького загартання постало питання про трансфер населення між цими країнами та УРСР, за яким чехи та поляки мали повертатися додому. Для полегшення подолання національно-визвольного руху з територій Закерзоння. Які відійшли до Польщі з етнічно українських земель, почали виселяти українців на територію України. Початок цьому процесу було покладено 9 вересня 1944 р. угодою між польським Тимчасовим комітетом національного визволення та урядом УРСР, відповідно до якої українське населення, що проживало в Закерзонні, мусило добровільно переїхати до Радянської України [13, с. 121]. Цю масштабну «міграцію» можна поділити на два етапи:

I етап – «добровільне переселення» (вересень 1944 – серпень 1945 р.). У цей період по селах почали свою роботу переселенські комісії, створені з представників УРСР та Польщі, які проводили агітацію за переселення. Проте місцеві жителі не поспішали залишати обжиті місця та зароблене важкою працею майно. Крім того, вони боялися колективізації та сталінських репресій, які вже мали місце в Західній Україні наприкінці 30-х – на початку 40 – х років ХХ ст. Саме тому в русло добровільного переселення потрапляли переважно люди, господарства яких були знищені війною, малозаможні, або ж ті, хто зазнав чи боявся репресивних дій з боку підпільних польських формувань. Тому до 1 березня 1945 р. в Україну із Закерзоння переселилася лише 81 тис. осіб. З них на територію Рівненщини прибуло близько 15 тис. осіб [10, с. 16].

II етап – «насильницька депортація» (вересень 1945 – серпень 1946 р.). З другої половини 1945 р. добровільне переселення майже припиняється, більше того, почався процес нелегального повернення українців, які відчували важку руку сталінського режиму, на старі місця проживання. Відповіддю польської сторони на небажання українців залишати свої домівки та землі предків став відкритий терор. Спочатку інструментом репресій були збройні формування Армії Крайової, вояки якої грабували та палили українські села, вбивали їхніх жителів. Проте навіть цих жорстоких дій виявилось замало, щоб зламати опір українців, які не бажали переселятися в УРСР.

Саме тому восени 1945 р. головний уповноважений уряду УРСР у справах евакуації порушив клопотання перед польським урядом про

«надання військової допомоги в прискоренні масової депортації населення». Відповіддю Варшави на це «прохання» став наказ трьом польським дивізіям примусово відселити українське населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. У разі відмови українців від переселення планувалося примусове відселення їх у глиб Польщі, за ріку Сян. Процес відселення супроводжувався вбивствами, пограбуваннями, мародерством. Під тиском таких «аргументів» на залізничних станціях збиралися натовпи бажаючих переїхати на територію УРСР. Акція насильницької депортації, що розпочалася у вересні 1945 р., закінчилася у серпні 1946 р. Внаслідок цього в УРСР було переселено 482 тис. осіб – 96,8% українського населення Закароння [17, с. 35].

Ці переселенські акції досить кардинально вплинули на етнічний склад населення області. Відбулося суттєве скорочення польського населення в краї, яке фактично змушене було виїхати з Рівненщини і повернутися на батьківщину в Польщу. Також зменшення польського населення відбулося ще в 1943 р. з початком протистояння українського національного руху та польського і початком міжетнічної різанини. Так, у 1943 – 1945рр. лише в одному Гощанському районі проживало близько 300 поляків. Під час виселення в 1945 році їх залишилося близько 60 осіб [7, арк. 15]. Зі спогадів очевидців жительки с. Дмитрівка К.Слюсар дізнаємось таке: «Мені було 13 років і я восени погнала корів пасти на поля, які були поблизу польських поселень, які знаходилися на хуторі біля села під назвою Чорні Лози. Вийшовши на горб, я вдалині побачила замість красивих польських хат тільки згарище, підійшовши туди я помітила двох вбитих жителів цього поселення. Злякавшись, я побігла додому і розповіла це батькам, які самі пішли дивитися на те, що трапилося. Згодом я дізналася що там було розстріляно близько 20 чоловік і що це зробили оунівці» [14, арк. 1]. Такі випадки були не поодинокими, як з однієї так, і з іншої сторони, що призводило до взаємовищення одних одними. Станом на 1 липня 1946 р. польське населення краю становило лише 1.138 осіб. Причиною такого різкого скорочення потрібно назвати такі події – це ворожнеча польського та українського національно визвольних рухів та активне знищення мирного населення як українського, так і польського, а також пов'язані з цими подіями втеча польського населення до Польщі. Ще однією причиною слід відзначити обмін населення відповідно до даної угоди, підписаної урядами УРСР та Польщі. Проблеми, які були пов'язані з цим, досить боляче відбилися на тих людях, які змушені були переселятися з обжитих місць на нові.

Характерною рисою становища поляків, які виселялися звідси, було руйнування фактично всього свого нерухомого майна, щоб воно не дісталось українцям, на відміну від українців, які виїжджали із Закарзоння, залишаючи фактично все своє майно придатне для життя. Очевидець цих подій Є. Ягнутковський оповідав таке: «Нас збудили о 03.00 і сказали, що в нас є година, щоб ми збиралися та виїжджали. З собою дозволяли забрати деякі домашні речі, худобу і коней та інвентар до них. Більше ми нічого не могли взяти, залишивши практично все майно там. Сюди ж нас привезли до польських поселень, які були або повністю спалені, або знаходилися в такому стані, що жити в них практично було неможливо, тому приходилося відбудовувати все спочатку» [15, арк. 2].

Окремо слід сказати про чехів, які проживали на території Рівненщини. Кількість їх була досить чисельною і нараховувала 28.428 осіб. В основному вони проживали в південних районах Рівненщини. Це було пов'язано з тим, що тут була більша розораність земель і вони були кращі за якість, тому чехи купували тут землі й створювали свої осади, займаючись землеробством. Найбільше чеських поселень було в Дубенському та Гошанському районах. Так, на хуторах поблизу с. Рясники проживало близько 1 тис. чехів [8, арк. 32], які займалися вирощуванням цукрових буряків, бо поруч був цукровий завод в с. Бабин. Велика чеська громада проживала в с. Бугрин цього ж району. Чехи здавна оселялися на цих територіях і не конфліктували з населенням, бо славилися своєю пунктуальністю, правильністю та хазяйновитістю. З приходом на ці терени радянської влади та підписанням договору з Чехословаччиною про трансфер населення в 1944 році чеське населення почало масово виїжджати до себе на батьківщину. Так, на 1947 рік з території Рівненщини виїхало понад 25 тис. осіб [9, арк. 26]. На відміну від польського населення, виселяючись, вони залишали свої господарства практично в ідеальному стані, забираючи з собою лише найнеобхідніше та продаючи українцям сільськогосподарський інвентар, залишали хороші майстерні, на базі яких згодом радянська влада створювала МТС. До кінця 1950 року практично все чеське населення виїхало до Чехословаччини, впливаючи на зміну етнічної структури населення Рівненської області.

Однією з національних меншин, яка в цей період не зменшилась, а навпаки збільшила свою чисельність на Рівненщині, були росіяни. Станом на 1946 рік їх налічувалося 7.435 осіб, а на 1953 рік це число зросло до 40 тис осіб [7, арк. 15]. Це було пов'язано з тим що радянська влада проводила активне перетворення цих земель на свій

лад, проводячи тут колективізацію, індустріалізацію та збільшуючи бюрократичний апарат. Для проведення цих заходів влада активно залучала росіян для будівництва світлого соціалістичного майбутнього на цих землях і опора робилася саме на дану етнічну групу. Адже значна частина керівного складу була російською за національністю. Теж саме можна зазначити і про міліцію, прокуратуру та судові органи. Траплялися непоодинокі випадки, що навіть голови колгоспів теж були росіянами. Так, станом на 1948 рік за етнічною ознакою в партійно – державному апараті на Рівненщині українці становили лише 25%, в той час як, росіяни понад – 40%. З активною колективізацією та індустріалізацією в область влада почала направляти кваліфікованих працівників, яких на даних теренах не вистачало, а потреба в них була. Так згідно з даних від 1 січня 1947 року з 8 тис. осіб, що прибули на Рівненщину, росіяни становили майже половину [8, арк. 32]. Також з розвитком освіти та медицини на ці терени прибувало ще більше працівників в цих галузях і співвідношення їх в етнічному складі не було на користь українців.

Для Рівненської області, на території якої напередодні німецько-радянської війни проживало не більше 1 млн. жителів, це були серйозні демографічні втрати, зважаючи також на загибель значної частини населення під час війни та в лавах ОУН і УПА після неї. Тут варто врахувати засуджених на різні терміни ув'язнення. За приблизними оцінками, Рівненщина втратила у післявоєнний період 10-15% свого населення [12, с. 91-102].

Отже, підсумовуючи все вищесказане, потрібно зазначити, що в цей період відбувається значне скорочення кількості українців на Рівненщині. Це було пов'язано з переселенсько-депортаційними акціями, проводила радянська влада. А також з національно – визвольною боротьбою українці проти агресора і втратами, які були наслідком цієї боротьби.

Також відбулося значне скорочення поляків, якому посприяло протистояння з українським населенням, що привело до значних втрат в результаті взамовинищенням одних одними та переселень до Польщі. Ще одним чинником, який спричинив зміну населення краю в етнічному складі, було виселення чехів з даних земель, і навпаки різким збільшенням російського, як панівного народу в СРСР.

Джерела та література:

1. Баран В. Історія України 1945 – 1953 рр. / В. Баран. – Львів : Просвіта, 2005. – 182 с.
2. Білас І. Репресивно – каральна система в Україні 1917 – 1953 рр. / І. Білас. – Т. 2. – К. : Либідь, 1994. – 688 с.
3. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 400, оп. 1, спр. 1, арк. 100.
4. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 2, спр. 3, арк. 20.
5. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 2, спр. 4, арк. 37.
6. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 14, арк. 42.
7. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 25, арк. 15.
8. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 2, спр. 28, арк. 32.
9. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 2, спр. 34, арк. 26.
10. Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук . – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.
11. Літопис УПА./ Ред кол.: С. Носова (відп. ред.) та інші. – К.; Торонто : Нова серія, 2002. – Т. 7. – 716 с.
12. Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20 – 60 – ті роки ХХ ст. / Н. Платонова. За документами Держархіву МВС України // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2003. – № 1. – С. 91-102.
13. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. / В. Сергійчук: Нові док. і матеріали. – К. : Дніпро, 1998. – 941 с.
14. Особистий архів автора. Спогади Слюсар Катерини Демянівни, 1931 р. народження. Записані 22.02.2009 р.
15. Особистий архів автора. Спогади Ягнутковського Євгена Андрійовича, 1922 р. народження. Записані 22.02.2009 р.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 1177, арк. 123.
17. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико–політологічний аспект) / Б. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 172 с.